

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга II

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1930–1934)

Серія

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВИДАВНИЦТВО

“СВІТ”

2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі:
Оксана ЮРКОВА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
- © Інститут історії України НАН України, 2015
- © Юркова О.В., упорядкування, передмова, коментарі, 2015
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2015

РОЗДІЛ I

ІСТОРИЧНІ
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ

ПРО УКРАЇНСЬКУ ІСТОРІОГРАФІЮ XVIII СТОЛІТТЯ

Кілька міркувань

Останніми роками мені доводилось багато часу присвятити вивченню пам'яток української історіографії XVII—XVIII ст. в аспекті історичному та історико-літературному і, не відкладаючи до слушного часу, щоб викласти наслідки своєї праці повністю, я хочу поділитися поки що деякими загальними міркуваннями і побажаннями в цій царині.

Був час, коли пам'ятки української історіографії XVIII ст., так звані “козацькі літописи”, високо цінувались як важливий і достовірний матеріал для історії подій в Україні XVII ст., надто її революції. Серед її джерел історики України ставили їх на перше місце та на них спирались у викладенні та висвітленні подій. Але настав час критики. Першою була розвінчана “История Русов”, а відтак прийшла черга Величка і Грабянки. Останнім часом багато втратив зі свого колишнього престижу і найнадійніший “Самовидець”. Надто багато де в чому “козацькі літописи” в змалюванні подій XVII ст. виявились несамотійними, ґрунтованими на польських літературних джерелах, а в частинах самотійніших — неточні, суб'єктивні, навіть інколи фантастичні. В міру того, як все це виявлялося, інтерес до цих пам'яток зменшувався. У зв'язку з нагромадженням документального матеріалу і мемуарної літератури вони займали другорядні місця серед джерел для вивчення подій XVII ст., і тепер серед історичного апарату для дослідження доби, яку вони описують, фігурують скоріше “за старою звичкою”, ніж за сучасною оцінкою. З огляду на це ними взагалі все менше й менше займалися: старі, незадовільні видання майже не замінювались новими, стараннішими; рукописний переказ не привертав уваги; навіть суто дослідницькі зацікавлення лише спорадично були звернені в цей бік. А тимчасом, втрачаючи значення історичних джерел для відображених в них подій XVII ст., ці твори нічого не програвали як пам'ятки свого часу з точки зору історико-літературної. Навпаки, в міру того, як поглиблювалось дослідження динаміки літературної творчості і ширше — культурного і соціального процесу в Україні XVIII ст., питома вага історичних творів згаданої доби ввесь час збільшувалась і зазначена вище зневага до них вела до того, що у вивченні загального культурного процесу в Україні XVIII ст. почали відчуватись помітні прогалини.

В історико-літературному аспекті пам'ятки української історіографії звичайно розглядаються серед творів київської школи початку або половини XVIII ст. Вони зараховуються до загальної суми творів київської схоластичної літератури як її різновид. Та це не зовсім правильно і створює про них у кожному разі неповне, однобоке уявлення. Перед нами не просто підгрупа цієї академічної літератури, а певна літературна течія, яка приходить на зміну академічному духівництву, що відживає і втрачає провідну роль творчості, — створення нового суспільного прошарку, на іншій соціально-

економічній основі. Його творить козацька інтелігенція, славнозвісний “стан військових канцеляристів”, вихований Київською академією, що приходить на зміну духовним представникам київської схоластики першої пол[овини] XVIII ст. і загальноросійським відхиленням її епігонів другої половини: воно готує національне українське відродження XIX століття.

У представників київської вченості попередньої доби, XVI—XVIII ст., у їхньому ставленні до козацтва і його верхів помітні великі та показові вагання. Київська ієрархія Феофанового поставлення, а з нею і київська школа часів Борецького і Смотрицького, своїм існуванням завдячують “Війську Запорозькому”; і це змушувало їх не тільки у церковній політиці, але й у літературній творчості якнайповніше рахуватись з його побажаннями і запитами. Ми, справді, й маємо з цього часу кілька характерних і цінних творів київської школи, які написані в аспекті козацтва, як, скажімо, “Протестація” 1621 р. з її яскравою апологією “Запорожского льцарства”, “Вирши” на смерть Сагайдачного 1622 р.* Навпаки, ставленики Владислава IV — Петро Могила з товаришами, підкреслюючи свою лояльність стосовно шляхетської Речі Посполитої, вважали своїм обов’язком якнайвиразніше відмежуватися від козацьких аспірацій. Вони досить яскраво продемонстрували це під час найближчих сутичок козацького війська з урядом Речі Посполитої і навіть під час повстання Хмельницького залишилися на позиції її вірнопідданих, що не мають нічого спільного з бунтівниками-козаками. Після того, як козацтво стало провідним станом краю, київська ієрархія вимушена була з цим рахуватися. Але вона продовжує залишатися сама собою; у неї своя політика — часом вона збігається з політикою Війська Запорозького, іноді виразно різниться. Тільки після того, як новий соціальний лад помітно зміцнів, Київська академія виявляє бажання бути під протекторатом нової соціально-політичної верхівки; вперше, здається, під кінець правління Самойловича — не передбачивши його близького падіння, академічна корпорація декларує своє бажання мати своїм патроном гетьмана Війська Запорозького і служити йому своїми музами¹. Доба Мазепи є кульмінаційним пунктом цього гетьманського меценатства, але тісного, щиросердечного союзу і воно не витворило. А та надзвичайна легкість, з якою представники київської ієрархії і школи за першим помахом згори відреклися від свого покровителя і почали міняти свої панегирики і принизливі компліменти на всяку хулу і прокляття, не могли справити приємного враження на козацьку інтелігенцію.

Академічні кола взагалі не виявляли достатньої чуйності до її настроїв та не вмiли — чи не хотiли обслуговувати її потреби, мiж iншим, i в iсторичному обґрунтуванні її соціальних і політичних аспірацій. Славнозвісний “Синопис”^{*} залишився на всі часи красномовним свідком цілковитої байдужості київських академічних кіл до історичних дезидератів козацької

¹ Панегирик 1686 р.: Trybut i. w. i. m. panowi Ianowi Samuyłowiczowi... panu protectorowi, patronowi i т. д.*

старшини: він, як відомо, в усіх своїх виданнях* цілковито ігнорував козацтво як явище місцевого історичного життя, як соціальну і політичну формацію і повним мовчанням обійшов його героїчну боротьбу за визволення, що сповнювала невимовною гордістю її учасників. Але й академічні літератори доби Мазепи не заповнили цієї прогалини. Пильне око Феофана Прокоповича помітило цей неприпустимий недогляд, *delictum omissionis** київської школи: в своїй “Риторичі” (кн. VI, гл. 3)* він наполягає на потребі присвячувати більше уваги “вітчизняній історії”, зокрема її останньому періодові — з огляду на тенденційне спотворення його подій польськими письменниками. Але його застереження прозвучали без помітних наслідків серед академічної корпорації. Тоді саме в цей час, немовби втрапивши всяку надію на цю останню, за історіографію беруться вихованці Київської академії з-поміж українського *la noblesse de robe** — цього знаменитого “стану військових канцеляристів”, що залишилися предметом гордощів для пізніших поколінь українських патріотів.

Це — писав про них ще за свіжими спогадами народжений у 1770-х рр. Ломиковський, “в Малоросии была первая степень служения для лучшего и знатнейшего козачества, дефинировали сие звание: *candidatus omnium dignitatum*”*. Потрапляли до цього середовища тільки ті, що мали “достаточные доказательства о честном поведении и благонравии и о приобретенных науках в Киевской академии, по крайней мере в довольном знании грамматики, синтаксиса и риторики, и хотя первых оснований философии”; в канцелярській же службі “образовались они почти в совершенстве — юриспруденции, камеральным наукам и военной теории”; “из сословий их выходили все известные, великие люди”^{1*}.

Цей славнозвісний “стан” і береться, після падіння Мазепи, за занедбану київськими богословами історичну працю, зосереджуючи всю свою увагу замість княжої Русі, якою захоплювались останні, на подіях XVII століття — боротьбі козацтва з Польщею. Один із його представників — лубенський писар Стефан Савицький в передмові до своєї “Повести о козацкой войне с поляками” 1718 р.^{2*} досить виразно виклав мотиви, що спонукали його до цієї праці. До його рук потрапила відома поема Сам. Твардовського “*Wojna domowa*”* і в ній він уперше знайшов до певної міри зв’язаний і повний виклад польсько-українських війн сер[едини] XVII ст. Досі йому траплялось чути тільки усні перекази про те, як Хмельницький визволив Україну: вони мало його задовольняли, позаяк виходили від людей не дуже поінформованих, а “досконало обізнаних мужів” уже не було серед живих. Познайомившись з подіями за Твардовським, Савицький був здивований, а водночас і засмучений, що ніхто із його співвітчизників, “особливо з духовного чину, — якого після визволення з-під Польщі не браку-

¹ Словарь малорусской старины 1808 р. — “Киевская старина”, 1894, [кн. 7], в додатках під словом “канцеляри[ст войсковый]”*.

² Видана була, на жаль, досить недбало в додатках до “Летописи” Величка, т. IV, 1864.

вало, як і взагалі здібних до цієї справи людей та друкарських засобів”, — не спромігся описати і познайомити своїх земляків за допомогою друкованого слова з історією перемог Хмельницького “со інним храбрим малоросійським воїнством”. Не маючи чогось ліпшого, Савицький вирішив вибрати з поеми Твардовського все конкретне, фактичний зміст, відкинувши поетичні прикраси і тенденційні витівки проти повстанців.

Коли в нього визрів цей задум, він не повідомляє; можливо, це був приблизно той самий рік, що його поставив на своїх “Действиях презельной брани” Грабянка* — 1710 (всі дати цих творів досить умовні — вони лишають нас у невіданні, чи це рік початку праці, остаточного завершення, чи тільки вступної частини). Правдоподібно, приблизно цей же хронологічний момент: нещастя, яке спіткало дім Кочубея, і його реабілітація після переходу Мазепи на бік шведів, спонукав або прискорив здійснення третьої аналогічної праці: “Сказания” відставного канцеляриста Сам. Величка*. Катастрофа, яка спіткала Мазепу і його прихильників, і з ними величезну кількість старшини, війська, геть усю поголовно Запорозьку Січ і т. д., дійсно, не могла не дати могутніх імпульсів історичній творчості козацької інтелігенції. Треба було підняти дух, паралізувати занепадницькі настрої — що раніше проявлялися в ній, як свідчать знамениті записки “Самовидця”¹. Слід було нагадати колишню славу, героїчні подвиги, неоціненні послуги, які надало козацтво Росії в боротьбі з її історичним ворогом, позаяк в московських колах проявились тенденції: звинуватити із Мазепою і мазепинцями всю Малоросію у невідбутній хиткості й зраді та вважати анульованими всі угоди з нею, всі обіцянки і зобов’язання. Водночас — позаяк козацькі верхи вже значно консолидувалися і перетворювалися у спадковий, привілейований, землевласницький стан, в їхньому середовищі пильно відчувалась потреба підвести під свої соціальні і політичні претензії історичні підстави. Нагадати, що “замислом і мужеством” цієї самої старшинської верхівки, цих “значних” родів здійснилось визволення краю від національних і релігійних утисків, соціального поневолення, економічного визиску з боку польської шляхти, і вони справедливо претендують на керівну роль, на економічні і соціальні переваги як спадкоємні провідники “малоросійського воїнства”.

Як юридичне оформлення цих переваг висувалась теорія спадкоємства привілеїв землевласницького класу, що їх узаконив старий шляхетський кодекс цих провінцій Речі Посполитої — “Литовський Статут”. Окремі старшинські роди підшукували собі шляхетних предків, привласнювали шляхетські герби; загалом старшинський стан видається юридичним спадкоємцем шляхти цих провінцій, права і привілеї якої відображені в Литовському Статуті і пізніших сеймових конституціях. Витворюється легенда, нібито причиною козацьких повстань було порушення прав місцевих право-

¹ Я зазначив недавно цей занепадницький характер “Самовидця” у статті, надрукованій у т. I “Трудов Института славяноведения”, — “Самовидец Руины”*.

славних родів: вони, мовляв, були визнані рівноправними з польськими шляхетськими родами королівськими грамотами, але потім позбавлені цих прав свавільною польською шляхтою. Повстання Хмельницького було протестом проти цих правопорушень, але наступні смути не дали змоги українській шляхті-старшині можливості, після звільнення, провести свою станову організацію на основі старих прав і привілеїв. За це взялися пізніше на дозвіллі її нащадки, середини XVIII ст., — але теза ця цілком відрізнялася була підкреслена історичними працями початку століття.

Із того, що збереглось з цієї літератури початку XVIII століття (безперечно, в порівнянні з тим, що від неї дійшло, вона була значно багатшою в дійсності), ці погляди найяскравіше і найвиразніше показані в “Действиях презельной и от начала поляков кровавой небывалой брани” гадяцького судді, пізніше полковника Грабянки.

Очевидно, цим, між іншим, пояснюється і широка, тривала популярність його праці: вона панувала в історичній літературі про Україну протягом цілого століття, аж до появи в світ “Истории Русов”. Мабуть, з-поміж не тільки тієї, що дійшла до нас, але й всієї взагалі історико-політичної літератури, що поширювалась у цій добі, вона найбільше відповідала потребам старшинського стану; тому перероблялася, доповнювалась, послугувала основою для інших популярних компіляцій і витягів, на взірць так званого “Краткого описания Малороссии”, опублікованого у російській переробці Рубаном, у французькій Шерером*, і, насамкінець, мала честь видання у “Российском магазине” Ф. Туманського 1793 р.* Не витримав з нею конкуренті “Самовидець” — чіткіший у викладі і багатий фактичним матеріалом, але пройнятий критичним, песимістичним ставленням до “презельної брани” XVII ст. та її наслідків. Незрівнянно більш художня повість Величка також, очевидно, не могла в достатній мірі задовольнити читача із старшинського кола і не поширювалась протягом цілого століття — чи не тому, що автор поставив перед собою мету звеличити, на шкоду городовому козацтву, Запорозьку Січ як охоронця справжніх козацьких переказів, а може, й інших обставин: приміром, великої громіздкості твору, можливо, його дефектності (втрата великої частини історії війн Хмельницького, що трапилась, мабуть, дуже скоро, значно зменшила цінність і зацікавлення першою частиною “Сказання о войне козацкой с поляками”). З погляду літературної естетики друга частина цієї праці, “Повествования летописная”*, яка збереглася вповні, заслуговує особливої уваги історика літератури; але “Действия” Грабянки мають право на неменшу його увагу як найяскравіше і найповніше відображення поглядів і сподівань свого класу, а також як найвпливовіший, фундаментальний твір цієї літературної течії, яку можна назвати “літературою канцеляристів”, зважаючи на те, що ця корпорація задавала тон цій творчості і брала в ній якнайжвавішу участь.

Пульс її починає особливо виразно битися від 1760-х років: у добу Глухівських нарад 1763 р., знаменитої петиції гетьмана і старшини 1764,

що стала приводом до ліквідації гетьманського правління, наказів депутатам в комісію уложення 1767 р., “Разговора Малороссии с Великороссией”*, “Краткого описания” Симоновського*, трактатів Гр. Полетики* та ін. В історико-політичній і краєзнавчій літературі другої половини XVIII ст., у царині соціальної й побутової сатири вона є домінуючою течією і готує відродження XIX ст. Ця роль її мало привертала до себе увагу і не висвітлена тою мірою, на яку заслуговує; між іншим, й історико-політична література першої половини XVIII ст., що підготувала цю бурхливу добу 1760-х р[оків], не досліджувалась у цьому аспекті й це дає себе знати.

Візьмемо знову ж таки “Действия” Грабянки як вихідний твір цієї літератури з-поміж матеріалу, що зберігся, водночас найпопулярніший і найвпливовіший. Він вимагає з огляду на це найретельнішого дослідження, проте вивчений він дуже слабо, і останнім часом ним майже і не займалися. Причиною була вищезазначена обставина, — що наприкінці минулого сторіччя його було забраковано як історичне джерело “презильной брані”, якій він присвячений. Справді, автор його надавав дуже мало значення історичній акрїбії* й фактичній повноті. Його настанова суто літературна: він пише за правилами схоластичної риторики, залучаючи історичні факти і поетичні образи як рівноправні мистецькі засоби, і надто вільно обходиться зі своїм матеріалом. Без докору сумління складає він не тільки промови і діалоги за прикладом своїх класичних взірців, але й вигадує факти, якщо вони йому потрібні, щоб більш рельєфно, яскравіше висловити ідеї, що його захоплюють, — хоча у передмові і запевняє читача, що він “ничого не приложил от своего умствования”, а зібрав виключно “от достоверных историков написанная и от очевидных свидетелей сказуемая”. Просторий диспут Хмельницького з ханом під час його останнього походу в Галичину — створений як наслідування класичних взірців або модних у тодішній Німеччині і Польщі діалогів різних сучасних йому діячів. Малюнок “ради”, що зібралась у Чигирині, і всіляких прийнятих на ній дивних ухвал, між іншим, встановлення кордонів України з виходом на Чорне море. Великодушна політика Хмельницького щодо Москви і Польщі, жертвою якої він, зрештою, впав. Промови на раді про наступництво. Повість про отруєння Хмельницького підсланим поляками нареченим його дочки. — Всі ці речі, якщо не вигадані Грабянкою від початку до кінця, то в усякому разі яскраво засвідчені його літературною інвенцією. Мета його не стільки інформаційна, скільки емоційна. Ним керує бажання відтиснути в уяві читача найяскравіші картини козацької слави і величний образ безсмертного вождя — втілення цієї слави.

Зри убо, коль есть храбра и непобежденна*
Козацка в войне сила — тверда, мужественна!..
Пмножь, Боже, на веки козацкую славу
И покори под ноzi врагов наших главу!

Да будет всегда плодна козацкая мати,
И дети ей в силе всегда процветати, —

як читаємо в одній із вірш, включених до тексту “Действий”. Внаслідок недостатньої, майже повної відсутності вивчення редакцій залишається невідомим, які з цих вірш належать первісному тексту і які мають вважатись добавляннями читачів та перероблювачів.

Читачі, вочевидь, повною мірою відчували поетичний нерв цього твору — його нахил до героїчної поеми Хмельниччини. Відомо, що героїчний епос, як літературний жанр, не склався в українській шкільній практиці, розмінявся на оди, рації, найрізноманітніші вірші на гербові клейноди і т. ін. “Действия” Грабянки є сурогатом епічного, героїчного твору, якого марно сподівалися старшинські кола від представників духовної вченості. Його художні образи і сам слов’яно-український стиль — високий і поважний, справляли, безперечно, сильне враження дуже довгий час. Вийшовши із широкого обігу після появи “Истории Русов”, його концепції отримали нове, навіть впливовіше буття з-під пера Костомарова: його “Богдан Хмельницький”*, задуманий і виконаний спочатку також більше як художній, ніж суто науковий твір, залишився у перших виданнях* під надто сильним впливом “Действий” як їх сублімоване віддзеркалення — збагачене незрівнянно щедрішим історико-літературним матеріалом, оздоблене науковими прийомами нової історіографії, але в основних рисах зберігши старі контури, стару героїчну концепцію. Поступаючись вимогам критики, Костомаров надав згодом більш науковий характер своїй славнозвісній праці, проте сильний відбиток “Действий” залишився на ній і в найостаннішій редакції, яка й досі є найпопулярнішим відображенням цієї доби. Ця сила над уявою такого чутливого історика-художника, як Костомаров, вказує на міру враження, яке справляли “Действия”, — міру їхнього впливу і — міру потреби їхнього ретельного вивчення.

Біля джерел вказаної вище течії, яка прийшла на зміну церковно-схоластичній літературі і потім переросла в національно-літературне відродження ХІХ ст., “Действия” є, безперечно, найвпливовішим твором. Якщо повість Величка про запустіння Правобережної України (“Повествования летописная”) слід оцінювати як найзначніше художнє досягнення цієї течії в її висхідну добу, то менш яскраві “Действия” заслуговують поруч з нею найстараннішого історико-літературного дослідження з огляду на їхній вплив. Доконечною його передумовою є вивчення рукописної традиції: численних списків і варіацій цього твору, що досі зовсім не вивчені, і нове видання — значно задовільніше в порівнянні з тим, яке ми понині маємо.

Але “Действия” Грабянки — тільки найяскравіший приклад. Так само треба повторити взагалі з усіма збереженими пам’ятками цієї течії — опублікованими і неопублікованими, не завжди навіть й відомими. Щоправда, вони часто тьмяні і бідні самі по собі, але в загальній картині стають цікавими і значущими.

Неувага до цієї літератури — причина багатьох неясностей і прогалин в наших уявленнях про ті шляхи, якими прийшло українське відродження XIX ст. Історичні перекази, ідеалізація національної боротьби за визволення, козацька романтика, старшинський автономізм, краєзнавчі зацікавлення відіграли в ньому величезну роль — це річ загально визнана. Але як підготовила все це “література канцеляристів” XVIII ст., в яких формах, якими шляхами воно влилось в нього, яким чином вона сама витворилась і виробила ці аспекти — в цьому ще багато неясного, що вимагає вивчення з самих основ, з рукописного матеріалу, і я хотів про це нагадати.

с. 71 “Так погіб малоизвестный, но достопамятный человек... на последствия его козакovanja” — з рос.: “Так загинула маловідома, але вікопомна людина, починатель кривавого діла, яке можна було б назвати сторічним розбоем, якби цей розбій не захищав руського народу від тих, яких нам заповідали боятись більше, ніж тих, що вбивають тіло. Але вбивцям тіла, в особі мусульман, козацький розбій також поклав чималу перешкоду на шляху поширення ісламу і паразитизму татаро-турецької орди. Отже, Косинський має повне право зватися народним діячем, якщо не в позитивному, то в негативному розумінні. Відкриттям столітньої боротьби з польсько-руською шляхтою він перешкодив поширенню антикультурних починань в нашій відрізаній Русі, а це справа неабияка, якою б не була думка самого Косинського на наслідки його козакування”.

У своєму посланні “останньому козацькому кобзарю” (себто Шевченкові), написаному 1876 р. ... — вірш П.Куліша “Останньому кобзареві козацькому” був уперше надрукований у харківській газеті “Южный край” у 1885 р. під назвою “Кобзареві” та передрукований у виданні: Твори Пантелеймона Куліша. — Т. I. Серія “Руска письменність”; Кн. 6, т. 1. — Львів: Видання товариства “Просвіта”, 1908. — 502 с.

М.Грушевський наводить скорочену версію вже використаної ним у статті “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості” цитати (див.: Україна. — 1927. — Кн. 5. — С. 33; *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2015. — Т. 10. — Кн. 1. — С. 209–210).

Перший період козацтва аж до ворогування з ляхами. — “Правда”, 1868, с. 15 — М.Грушевський цитує працю П.Куліша, опубліковану без підпису: Перший період козацтва од його початку до ворогування з ляхами // Правда. — Львів, 1868. — № 2. — С. 15 (робота повністю була опублікована у “Правді” у 1868 р. у числах 1–17, 25–35).

с. 72 ...відомий памфлет “Козаки по отношению к государству и обществу” ... — йдеться про видання: *Кулиш П.* Казаки по отношению к государству и обществу // Русский архив. — 1877. — Кн. III. — С. 352–368; Кн. VI. — С. 113–135. У статті “Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості” М.Грушевський неодноразово цитував дану працю у власному перекладі.

Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань

Перша публікація російською мовою: Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений // Известия Академии наук СССР. Серия VII: Отделение общественных наук. — М., 1934. — № 3. — С. 215–223. Підпис на початку статті після назви: *М.С.Грушевского*. Дата не зазначена.

Переклад українською мовою, зроблений Ярославом Дзирою, опублікований під титулом “Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів” у часопису: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен. — Рік XXVIII/XXIX. — 1991–1992. — № 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). — С. 116–124. На жаль, прагнучи зробити текст більш досконалим, перекладач у кількох місцях втрутився в авторський текст археографічно неозначеними правками, додатками та роз’ясненнями, що призвело до певного зміщення розставлених М.Грушевським акцентів та у дечому змінило стилістику тексту.

Переклад англійською мовою, зроблений Зеноном Когутом (Zenon Kohut): *Hruševs'kyj Muxajlo. Some Reflections on Ukrainian Historiography of the XVIII Century* // The Eyewitness Chronicle. Part I. Reprint of the Orest Levyc'kyj Edition (Kiev, 1878) with an Editor's Preface and Including the Essay by Muxajlo Hruševs'kyj: Some Reflections on

Ukrainian Historiography of the XVIII Century / Harvard Series in Ukrainian Studies. — Vol. 7, I. — München, 1972. — P. 9–16.

Публікуємо статтю у вивіреному Світланою Паньковою та Оксаною Юрковою перекладі українською мовою з максимально можливим відтворенням лексичних зворотів М. Грушевського.

Першодрук статті російською мовою без виправлень подаємо нижче.

Об украинской историографии XVIII века Несколько соображений

В последнее время мне приходилось довольно много заниматься памятниками украинской историографии XVII–XVIII в. в аспекте историческом и историко-литературном и, не откладывая до возможности изложить результаты своей работы полностью, я хочу поделиться пока некоторыми общими соображениями и пожеланиями в этой области.

Было время, когда памятники украинской историографии XVIII в., так наз[ываемые] козацкие летописи, высоко ценились как важный и достоверный материал для истории событий Украины XVII в., в особенности — ее революции. Среди ее источников историки Украины отводили им главное место и на них опирались в изложении и освещении событий. Но пришло время критики. Первой было развенчана “История Русов”, затем пришла очередь Величка и Грабянки. В последнее время много потерял из своего бывшего престижа и наиболее надежный “Самовидец”. Слишком во многом “козацкие летописи” в описании событий XVII в. оказались несамостоятельными, основанными на польских литературных источниках, а в частях более самостоятельных — неточными, субъективными, подчас даже фантастическими. По мере выяснения всего этого интерес к этим памятникам все более снижался. Ввиду накопления документального материала и мемуарной литературы они отходили на второстепенные места в ряду источников для изучения событий XVII в., и теперь среди исторического аппарата описываемой ими эпохи они фигурируют скорее “по старой памяти”, чем по современной оценке. Вследствие этого ими вообще все менее и менее занимались: старые, неудовлетворительные издания почти не заменялись новыми, более тщательными; рукописное предание не привлекало внимания; даже чисто исследовательские интересы лишь спорадически обращались в эту сторону. Между тем, теряя значение исторических источников для описываемых в них событий XVII в., эти произведения ничего не проигрывали как памятники своего времени с точки зрения историко-литературной. Наоборот, по мере того как углублялось обследование динамики литературного творчества, и шире — культурного и социального процесса Украины XVIII в., удельный вес исторических произведений указанной эпохи все увеличивался, и отмеченное выше пренебрежение к ним вело к тому, что в изучении общего культурного процесса Украины XVIII в. стали ощущаться чувствительные пробелы.

В историко-литературном аспекте памятники украинской историографии обыкновенно рассматриваются в ряду произведений киевской школы начала или половины XVIII в. Они включаются в общую сумму произведений киевской схоластической литературы как ее разновидность. Но это не совсем правильно и создает о них, во всяком случае, неполное, одностороннее представление. Перед нами не просто подгруппа этой академической литературы, а определенное литературное течение, выходящее на смену отживающего, теряющего свою ведущую роль творчества академического духовенства, — создание новой общественной прослойки, на отличной социально-экономической базе. Его создает козацкая интеллигенция, знаменитое “сословие войсковых канцеляристов”, воспитанное Киевской академией и выходящее на смену духовных представителей киев-

ской схоластики первой пол[овины] XVIII в. и общерусских уклонов ее эпигонов второй половины: оно подготавливает национальное украинское возрождение XIX века.

У представителей киевской учености предшествующего времени, XVI—XVIII в., в их отношениях к козачеству и его верхам заметны большие и показательные колебания. Киевская иерархия Феофанового поставления, а с нею и киевская школа времен Борецкого и Смотрицкого были обязаны своим существованием “Войску Запорожскому”, и это принуждало их не только в церковной политике, но и в литературном творчестве самым серьезным образом считаться с его пожеланиями и запросами. Мы, действительно, и имеем от этого времени несколько характерных и ценных произведений киевской школы, написанных в аспекте козачества, как “Протестация” 1621 г. с ее яркой апологией “Запорожского лыцарства”, “Вирши” на смерть Сагайдачного 1622 г. Наоборот, ставленники Владислава IV — Петр Могила с товарищи, подчеркивая свою лояльность по отношению к шляхетской Речи Посполитой, считали своим долгом отмежевываться самым определенным образом от козацких аспираций. Они достаточно ярко продемонстрировали это при ближайших конфликтах козацкого войска с правительством Речи Посполитой и даже во время восстания Хмельницкого остались на позиции ее верноподданных, не имеющих ничего общего с бунтовщиками-козаками. После того как козачество стало первенствующим сословием края, киевская иерархия принуждена была с этим считаться. Но она продолжает оставаться сама по себе; у нее своя политика — временами она сходится с политикой Войска Запорожского, временами определенно расходится. Только после того как новый социальный строй заметно отвердел, Киевская академия изъявляет желание отдаться под протекторат новой социально-политической верхушки; впервые, кажется, под конец правления Самойловича — не предвидя его близкого падения, академическая корпорация декларирует свое желание иметь своим патроном гетмана Войска Запорожского и отдать ему на службу своих муз¹. Время Мазепы является кульминационным пунктом этого гетманского меценатства, — но тесного, искреннего союза и оно не создало. А та чрезвычайная легкость, с какою представители киевской иерархии и школы по первому мановению свыше отреклись от своего патрона и принялись возмещать свои панегирики и униженные комплименты всяческою хулою и проклятиями, не могла произвести благоприятного впечатления на козацкую интеллигенцию.

Академические круги вообще не проявили достаточной чуткости к ее настроениям и не умели — или не хотели обслуживать ее запросов, между прочим, и в историческом обосновании ее социальных и политических аспираций. Знаменитый “Синописис” остался на все времена красноречивым свидетелем полной безучастности киевских академических кругов к историческим desiderатам козацкой старшины: он, как известно, во всех своих изданиях совершенно игнорировал козачество как факт местной исторической жизни, как социальную и политическую формацию и полным молчанием обошел его героическую борьбу за освобождение, наполнявшую несказанною гордостью его представителей. Но и академические литераторы времени Мазепы не заполнили этого пробела. Зоркий глаз Феофана Прокоповича заметил это недопустимое упущение, *delictum omissionis* киевской школы: в своей “Риторике” (кн. VI, гл. 3) он настаивает на необходимости посвящать более внимания “отечественной истории”, в особенности ее последнему периоду — ввиду тенденциозных искажений его событий польскими писателями. Но его предостережения прозвучали без заметных последствий среди академической корпорации. Тогда как раз в это время, словно потеряв всякую надежду на эту последнюю, принимаются за историографию воспитанники Киевской академии среди украинской

¹ Панегирик 1686 г.: Trybut i. w. i. m. panowi Ianowi Samuyłowiczowi... panu protectorowi, patronowi и т. д.

noblesse de la robe — этого знаменитого “сословия войсковых канцеляристов”, оставшегося предметом гордости для позднейших поколений украинских патриотов.

Это — писал о них по живым воспоминаниям родившийся в 1770-х гг. Ломиковский, — “в Малороссии была первая степень служения для лучшего и знатнейшего козачества, дефинировали сие звание: *candidatus omnium dignitatum*”. Попадали в эту среду только обладавшие “достаточными доказательствами о честном поведении и благонравии и о приобретенных науках в Киевской академии, по крайней мере в довольном знании грамматики, синтаксиса и риторики, и хотя первых оснований философии”; в канцелярской же службе “образовались они почти в совершенстве — юриспруденции, камеральным наукам и военной теории”; “из сословий их выходили все известные, великие люди”¹.

Вот это знаменитое “сословие” и принимается, после падения Мазепы, за заброшенную киевскими богословами историческую работу, сосредоточивая свое внимание вместо княжеской Руси, занимавшей последних, на событиях XVII века — борьбы козачества с Польшей. Один из его представителей — лубенский писарь Стефан Савицкий в предисловии к своей “Повести о козацкой войне с поляками” 1718 г.² довольно определенно изложил мотивы, побудившие его к этой работе. Ему попалась под руки известная поэма Сам. Твардовского “*Wojna domowa*”, и в ней он впервые нашел сколько-нибудь связанное и полное изложение польско-украинских войн сер[едины] XVII в. До тех пор ему приходилось слышать только устные рассказы о том, как Хмельницкий освободил Украину: они мало его удовлетворяли, так как исходили от людей не особенно осведомленных, а “совершенно сведомых мужей” уже не было в живых. Ознакомившись с событиями по Твардовскому, Савицкий был удивлен, а вместе с тем и огорчен, что никто из его соотечественников, “особенно из духовного чина, — в котором со времени освобождения от Польши не было недостатка ни в способных к тому людях, ни в типографских средствах”, — не потрудился описать и познакомить своих соотечественников путем печати с историею побед Хмельницкого “со инним храбрим малороссийским воинством”. За неимением чего-либо лучшего Савицкий решил выбрать из поэмы Твардовского все конкретное, фактическое содержание, отбросив поэтические украшения и тенденциозные выходки против восставших.

Когда у него явилось это намерение, он не сообщает; возможно, что это был бы приблизительно тот же год, какой проставил на своих “Действиях презельной брани” Грабянка — 1710 (все даты этих произведений достаточно условны: они оставляют нас в неведении, год ли это начала труда, завершения в целом или только вступительной части). По всякому правдоподобию, приблизительно этот же хронологический момент — несчастья, постигшие дом Кочубея, и его реабилитация после перехода Мазепы на сторону шведов — побудил или ускорил осуществление третьего аналогичного труда: “Сказания” отставного канцеляриста Сам. Величка. Катастрофа, постигшая Мазепу и его сторонников и с ними огромное количество старшины, войска, всю поголовно Запорожскую Січ и т. д., действительно, не могла не дать сильнейших импульсов историческому творчеству козацкой интеллигенции. Нужно было поднять дух, парализовать упадочные настроения — уже раньше проявлявшиеся в ней, как свидетельствуют знаменитые записки “Самовидца”³. Нужно было напомнить былую славу, знаменитые

¹ Словарь малорусской старины 1808 г. — “Киевская старина”, 1895, в прибавлениях под словом: “канцелярия”.

² Издана была, к сожалению, довольно неисправно, в приложениях к “Летописи” Величка, т. IV, 1864.

³ Я отметил недавно этот упадочный характер “Самовидца” в статье, напечатанной в т. I “Трудов Института славяноведения”, — “Самовидец Руины”.

подвиги, неоцененные услуги, оказанные козачеством России в борьбе с ее историческим врагом, ввиду обнаружившихся в московских кругах тенденций: обвинить с Мазепой и мазепинцами всю Малороссию в неизбывной шатости и измене и считать аннулированными все договоры с ней, все обещания и обязательства. Одновременно — так как козацкие верхи уже значительно консолидировались и превращались в наследственное привилегированное землевладельческое сословие, в их среде настоятельно ощущалась надобность подвести под свои социальные и политические претензии исторические основания. Напомнить, что “замыслом и мужеством” этой самой старшинской верхушки, этих “значных” родов совершилось освобождение края от национальных и религиозных притеснений, социального порабощения, экономической эксплуатации со стороны польской шляхты, и они по справедливости претендуют на руководящую роль, на экономические и социальные преимущества как наследственные вожди “малороссийского воинства”.

Как юридическое оформление этих преимуществ выдвигалась теория преемства привилегий землевладельческого класса, узаконенных старым шляхетским кодексом этих провинций Речи Посполитой — “Литовским Статутом”. Отдельные старшинские роды подыскивали себе шляхетных предков, присваивали шляхетские гербы; в целом старшинское сословие представляется юридическим преемником шляхты этих провинций, права и привилегии которой изображены в Литовском Статуте и позднейших сеймовых конституциях. Создается легенда, якобы причиной козацких восстаний было нарушение прав местных православных родов: они, дескать, были признаны равноправными с польскими шляхетскими родами королевскими грамотами, но затем лишены этих прав своевольной польской шляхтой. Восстание Хмельницкого было протестом против этих правонарушений, но последовавшие смуты не дали украинской шляхте-старшине возможности, после освобождения, провести свою сословную организацию на основании старых прав и привилегий. Этим занялись на досуге ее позднейшие потомки, середины XVIII в., — но теза эта вполне определенно была подчеркнута историческими трудами начала столетия.

Из того, что сохранилось из этой литературы начала XVIII ст. (несомненно, по сравнению с тем, что из нее дошло, она была много изобильнее в действительности), эти взгляды наиболее ярко и отчетливо выдвинуты в “Действиях презельной и от начала поляков кривавой небывалой брани” гадяцкого судьи, позже полковника Грабянки.

Очевидно, этим, между прочим, объясняется и широкая, прочная популярность его труда: он доминировал в исторической литературе Украины в продолжение целого столетия, до выпуска в свет “Истории Русов”. Вероятно, среди не только дошедшей до нас, но и всей вообще историко-политической литературы, обращавшейся в этой эпохе, он наиболее отвечал запросам старшинского сословия; поэтому переделывался, дополнялся, послужил основанием для других популярных компиляций и извлечений, вроде так называемого “Краткого описания Малороссии”, изданного в русской переделке Рубаном, во французской Шерером, и сам наконец удостоился издания в “Русском магазине” Ф. Гуманского 1793 г. Не выдержал с ним конкуренции “Самовидец” — более четкий в изложении и богатый фактическим материалом, но проникнутый критическим, пессимистическим отношением к “презельной брани” XVII в. и ее результатам. Несравненно более художественная повесть Величка также, видимо, не могла в такой мере удовлетворить читателя из старшинского круга и осталась без распространения на протяжении всего столетия — в силу ли того, что автор задался целью возвеличить, в ущерб городовому козачеству, Запорожскую Січ как хранилище настоящих козацких преданий, а может быть, и других обстоятельств: например, большой громоздкости произведения, возможно — его дефектности (утрата большей части истории войн Хмельницкого, ключившаяся, может быть, очень рано, много уменьшила ценность и интерес первой части — “Сказания о войне козацкой с поляками”). С точки зрения литературной эсте-

тики, сохранившаяся вполне вторая часть этого труда — “Повествования летописная” заслуживает особенного внимания историка литературы; но “Действия” Грабянки имеет право на не меньшее его внимание как наиболее яркое и полное отражение взглядов и чаяний своего класса и как наиболее влиятельное, фундаментальное произведение этого литературного течения, которое можно назвать “литературой канцеляристов” — ввиду того, что эта корпорация давала тон этому творчеству и принимала в нем живейшее участие.

Пульс ее начинает особенно явственно биться с 1760-х годов: в эпоху Глуховских совещаний 1763 г., знаменитой петиции гетмана и старшины 1764, послужившей поводом к ликвидации гетманского правления, наказов депутатам в комиссию уложения 1767 г., “Разговора Малороссии с Великороссией”, “Краткого описания” Симоновского, трактатов Гр. Полетики и др. В историко-политической и краеведческой литературе второй половины XVIII в., в области социальной и бытовой сатиры она является доминирующим течением и подготавливает возрождение XIX в. Эта роль ее мало привлекала к себе внимание и не освещена в той мере, какую заслуживает; между прочим, и историко-политическая литература первой половины XVIII в., подготовившая эту бурную эпоху 1760-х г[одов], не исследовалась в этом аспекте, и это дает себя чувствовать.

Возьмем опять-таки “Действия” Грабянки как исходное произведение этой литературы среди сохранившегося материала, вместе с тем наиболее популярное и влиятельное. Оно требует ввиду этого самого тщательного изучения, но изучено оно очень мало, и в последнее время им почти и не занимались. Причиной было выше отмеченное обстоятельство — что к концу минувшего столетия оно было забраковано в качестве исторического источника “презельной брани”, которой оно посвящено. Действительно, автор его придавал очень мало значения исторической акрибии и фактической полноте. Его установка чисто литературная; он пишет по правилам схоластической риторики, привлекая исторические факты и поэтические образы на равных правах в качестве образительных средств, и крайне свободно обращаясь со своим материалом. Без зазрения совести сочиняет он не только речи и диалоги по примеру своих классических образцов, но и небывалые факты, если они нужны ему, чтобы выпуклее, ярче выразить захватывающие его идеи, — хотя в предисловии и уверяет читателя, что он “ничего не приложил от своего умствования”, а собрал исключительно “от достоверных историков написанная и от очевидных свидетелей сказуемая”. Обширный диспут Хмельницкого с ханом во время его последнего похода в Галицию — сочиненный в подражание классическим образцам или модным в тогдашней Германии и Польше диалогам разных современных деятелей. Описание “совета”, собранного в Чигирине, и разных удивительных на нем принятых постановлений, между прочим, установления границ Украины с выходом на Черное море. Великодушная политика Хмельницкого в отношении Москвы и Польши, жертвой которой он в конце концов пал. Речь на совещании о преемстве. Повесть об отравлении Хмельницкого подосланным поляками женихом его дочери. — Все это вещи, если не изобретенные Грабянкою от начала до конца, то во всяком случае ярко запечатленные его литературною инвенциею. Цель его не столько информативная, как эмоциональная. Им руководит желание напечатлеть в воображении читателя возможно яркие картины козацкой славы и величественный образ бессмертного вождя — воплощение этой славы.

Зри убо, коль есть храбра и непобежденна
Козацка в войне сила — тверда, мужественна!..
Помножь, Боже, на веки козацкую славу
И покори под нози врагов наших главу!

Да будет всегда плодна козацкая мати,
И дети ей в силе всегда процветати, —

как читаем в одной из вирш, включенных в текст “Действий”. Вследствие недостаточного, почти полного отсутствия изучения редакций остается неизвестным, какие из этих вирш принадлежат первоначальному тексту и какие должны считаться добавлениями читателей и переделывателей.

Читателями, очевидно, в полной мере ощущался поэтический нерв этого произведения — его уклон в героическую поэму Хмельниччины. Как известно, героический эпос, как литературный вид, не сложился в украинской школьной практике, разменялся на оды, рацеи, всевозможные вирши на гербовые клейноды и т. п. “Действия” Грабянки являются суррогатом эпического, героического произведения, которого напрасно ожидали старшинские круги от представителей духовной учености. Его художественные образы и самый славяно-украинский стиль — высокий и важный, производили, несомненно, сильное впечатление очень долгое время. Выйдя из широкого обращения после появления “Истории Русов”, его концепции получили новое, даже еще более влиятельное бытие под пером Костомарова: его “Богдан Хмельницкий”, задуманный и исполненный сначала тоже более как художественное, чем строго научное произведение, остался в первых изданиях под сильнейшим влиянием “Действий” как их сублимированное отражение — обогащенное несравненно более обильным историко-литературным материалом, облагороженное научными приемами новой историографии, но в основных чертах сохранившее старые контуры, старую героическую концепцию. Уступая настояниям критики, Костомаров придал потом более научный характер своему знаменитому труду, но сильный отпечаток “Действий” остался на нем и в самой последней редакции, которая и поныне является самым популярным изображением этой эпохи. Эта власть над воображением такого чуткого историка-художника, как Костомаров, дает меру впечатления, которое производили “Действия”, — меру их влиятельности и — меру необходимости их тщательного изучения.

У истоков указанного выше течения, пришедшего на смену церковно-схоластической литературе и переросшего затем в национально-литературное возрождение XIX в., “Действия” являются, несомненно, самым влиятельным произведением. Если повесть Величка о запусении Правобережной Украины (“Повествования летописная”) должна расцениваться как самое значительное художественное достижение этого течения в его исходную эпоху, то менее яркие “Действия” заслуживают наряду с ней самого тщательного историко-литературного обследования ввиду своей влиятельности. Необходимой предпосылкой его является изучение рукописной традиции: многочисленных списков и вариаций этого произведения, до сих пор совершенно не изученных, и новое издание — более удовлетворительное по сравнению с тем, каким мы поныне располагаем.

Но “Действия” Грабянки — только наиболее яркий пример. То же нужно повторить вообще о сохранившихся памятниках этого течения — изданных и неизданных, не всегда даже приведенных в известность. Правда, они часто тусклы и бедны сами по себе, но в общей картине приобретают интерес и значительность.

Невнимание к этой литературе — причина многих неясностей и пробелов в наших представлениях о тех путях, какими пришло украинское возрождение XIX в. Историческое предание, идеализация национальной борьбы за освобождение, козацкая романтика, старшинский автономизм, краеведческие интересы сыграли в нем громадную роль — это вещь общепризнанная. Но как подготовила все это “литература канцеляристов” XVIII в., в каких формах, какими путями оно влилось в него, каким образом она сама создавалась и выработала эти аспекты — в этом еще много неясного, требующего изучения с самых низов — с рукописного материала, и я хотел об этом напомнить.

До статті М.Грушевським не пізніше 16 травня 1932 р. були підготовлені тези (російською мовою). Їх рукопис зберігається у Санкт-Петербурзькому філіалі Архіву РАН (Ф. 2. — Оп. 17. — Спр. 167. — Арк. 44–44-зв.). Тези опубліковані у кн.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. — К.: Інститут української археографії, 1993. — С. 316–317. Текст тез наводимо нижче мовою оригіналу за першодруком.

Тези акад. АН СРСР М.С.Грушевського “Об украинской историографии XVIII в. Несколько соображений”

Памятники укр[аинской] историогр[афии] XVII–XVIII в[в]., так называемые казацкие летописи, в мое время оценивались исключительно с точки зрения их истор[ической] достоверности и ценности, как источн[ик] для изучения событий укр[аинской] истории XVIII в. В первой половине и в середине XIX в. они в этом отношении оценивались очень высоко; затем историч[еская] критика шаг за шагом развенчала их, и после этого они вообще мало привлекали к себе внимание исследователей. Но, потеряв значение важных источников для своего прошлого, они сохраняют все значение как отражение взглядов и социально-политич[еских] запросов своего времени, и как чисто литературные произведения. Ими начинается новое литературн[ое] течение, пришедшее на смену церковной литературе киевской школы на иной соц[иально]-эк[ономической] базе и затем переросшее в литературу укр[аинского] возрождения начала XIX века. Двигателями этого течения является, главным образом, “сословие полковых канцеляристов”, как его называли в историографии, в краеведческой литературе, в соц[иально]-полит[ической] и бытовой сатире середины и второй пол. XVIII в. оно сыграло большую роль, до сих мало изучавшуюся.

“Казацкие летописи начала XVIII в.,” как исходные явления этого литературного течения, заслуживают большого внимания; в особенности следовало бы заняться “Действиями” Грабянки как доминирующим историч[еским] произведением XVIII века.

с. 75 ...“Протестация” 1621 р. з її яскравою апологією “Запорожского лыцарства”, “Вірши” на смерть Сагайдачного 1622 р. — ці твори М.Грушевським детально проаналізовані в його “Історії української літератури” (розділи “Вірші на похорон Сагайдачного” та “Твори, викликані відновленням ієрархії (1620–2)” 6-го тому). Див.: Грушевський М. Історія української літератури. — Т. VI: [Літературний і культурно-національний рух першої половини XVII ст.]. — К.: АТ “Обереги”, 1995. — С. 177–196 та 197–238.

Славнозвісний “Синопис”... — йдеться про видання, авторство якого приписують архімандритові Інокентію Гізелю: Синопис или Краткое собрание от разных летописцев, о начале славяно-российского народа, и первоначальных кн[я]зей б[о]госпасаемого града Киева о житии с[в]ят[о]го благоверного великаго кн[я]зя киевскаго и всея России первейшаго самодержца Владимира, и о наследниках бл[а]гоч[е]стивыя державы ег[о] Российския, даже до... пресвет[лого] и бл[а]гочтиваго г[о]с[уд]а[ря] н[а]шего ц[а]ря, и великаг[о] кн[я]зя Алексия Михайловича всея Великия, Малыя и Белья России самодержца. — К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1674 (7182). — 124 с.

Панегирик 1686 р.: Trybut i. w. i. m. panowi Ianowi Samuyłowiczowi... panu protectorowi, patronowi i m. d. — див.: Baraniecki Paulus. Trybut iasnie wielmożnemu ięomości panu Ianowi Samuyłowiczowi woysk ich carskiego prześwietnego maiestatu Zaporozskich czufemu wodzowi u mądremu regimentarzowi, panu protectorowi, patronowi, kollatorowi u dobrodzieiowi swemu w szkołach Kiuwomohilaeanskich pod znakiem trzykrzyzowym szczęśli-

wie zaczętych y na rok 7165 renowowanych oddany y drukiem światu podany... — К.: [Друкарня Києво-Печерської лаври], 1686. — [8] арк.

с. 76 ...він, як відомо, в усіх своїх виданнях... — “Синопис или Краткое собрание от разных летописцев...” вперше був видрукований у друкарні Києво-Печерської лаври у 1674 р., а востаннє у Києві у 1861 р., загалом витримав майже 30 видань. Цей компілятивний огляд української та східноєвропейської історії був дуже популярний у Російській імперії і до початку XIX ст. використовувався як шкільний підручник.

delictum omissionis — з лат.: гріх бездіяльності.

...в своїй “Риторичі” (кн. VI, гл. 3)... — М.Грушевський посилається на запис лекцій Феодана Прокоповича, що він їх прочитав у 1706–1707 рр. у Києво-Могилянській академії: *De arte rhetorica libri X pro informanda roxolana juventute eloquentiae studiosa bono religionis et patriae traditi a reverend patre Theophane Procopowicz Kijoviae in Celebris et Orthodoxe Academia Mohylana Anno Domini 1706*. Робота складалась із десяти книг, книга VI була присвячена методам писання історії та листам.

la noblesse de robe — з фр.: дворянство мантиї; відсилка до назви тієї частини дворянства Франції, що у дореволюційний час отримувало дворянський статус за цивільну службу на відміну від дворянства шпаги (*noblesse d'érée*). Упорядником виправлена друкарська помилка першодруку (було: *noblesse de la robe*).

...“в Малоросії була перва степень служения для лучшего и знатнейшего козачества, дефинировали сие звание: *candidatus omnium dignitatum*” — з рос.: “в Малоросії був перший ступінь служби для кращого і знатнішого козацтва, дефінували сие звання: *candidatus omnium dignitatum*”.

candidatus omnium dignitatum — з лат.: кандидат усіх достоїнств (рангів), претендент на всі посади.

...ті, що мали “достаточные доказательства о честном поведении и благонравии и о приобретенных науках в Киевской академии, по крайней мере в довольном знании грамматики, синтаксиса и риторики, и хотя первых оснований философии”; **в канцелярській же службі “образовались они почти в совершенстве — юриспруденции, камеральным наукам и военной теории”;** **“из сословий их выходили все известные, великие люди”** — з рос.: ...ті, що мали “достатні докази чесної поведінки, і доброї моралі, і здобутої науки в Київській академії; принаймні достатне знання грамматики, синтаксису, риторики і хоча б перших основ філософії”; в канцелярській же службі “вправлялись вони майже досконало — в юриспруденції, камеральних науках і війсьній теорії”; “з їхнього стану виходили всі відомі, великі люди”.

...в передмові до своєї “Повести о козацкой войне с поляками” 1718 р. ... — йдеться про виконаний С.Савицьким переклад першої частини твору С.Твардовського “*Wojna domowa*” під назвою “Повесть о козацкой з поляками войне, чрез Зеновия Богдана Хмельницкого, гетмана Войск Запорозских, точившойся, которою он же при Божой помощи з козаками и татарами от подданства лядского вибился и поддался под высокодержавную пресветлейшого монархи Всероссийского протекцию. От книги названой Война домовая, наречением Самоила Твардовского. Ритмами полскими составленной и в Калешу, року 1681, напечатанной, вкратце малороссийским наречием написанная, в року 1718, априля”. Див.: Летопись событий Самоила Величка / Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. — Т. IV: Приложения. — К.: В типографии Федорова, 1864. — С. 1–84. “Предисловие”, підписане С.Савицьким, про яке згадує М.Грушевський, див. на с. 1–2.

...відома поема Сам. Твардовського “Wojna domowa”... — Див.: *Twardowski S. Wojna domowa z Kozaki i Tatory, Moskwa, potym Szwedami i z Wegry.* — W Krakowie, 1660. — [4], 96 s.

Словарь малорусской старины 1808 г. — “Киевская старина”, 1894, [кн. 7], в додатках під словом “канцеляри[ст войсковый]” — упорядником виправлена помилка у бібліографічному описі (у першодруку було вказано 1895 р. та гасло “канцелярія”). Йдеться про роботу: Ломиковский В.Я. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. Канцелярист войсковый // Киевская старина. — 1894. — Кн. 7. — Дополнение. — С. 10.

с. 77 ...поставив на своїх “Действиях презельной брани” Грабянка... — таку назву мав Літопис Грабянки. М.Грушевський далі називає його ще коротше: “Действия”. Див. також коментар до с. 65.

...“Сказанія” відставного канцеляриста Сам. Величка — так узагальнено, за назвою першої частини Літопису С.Величка (“Сказание о войне козацкой з поляками, чрез Зеновия Богдана Хмелницкого, Гетмана Войск Запорожских, в осми летех точившойся; а до дванадцяти лет у поляков з иншими панствами провлекшойся. Якою он Хмелницкий, при всесилной помощи Божественной, з козаками и татари от тяжкого ига лядского вибился, и под високодержавное пресветлейшого монархи російского Алексия Михайловича владение доброволне поддался. От авторов: немецкого — Самуила Пуфендорфия, козацкого — Самуила Зорки, и полского — Самуила Твардовского, войну тую в книзе своей, Война домова названной, вершом полским описавшого. Нине же вкратце стилем гисторичним и наречием малоросийским справленное и написанное тщанием Самоила Величка, канцеляристи негдись Войска Запорожского. В селе Жуках, уезду Полтавского. Року 1720”), М.Грушевський називає весь твір літописця.

...у статті, надрукованій у т. I “Трудов Института славяноведения”, — “Самовидец Руины” — йдеться про студію М.Грушевського “Самовидец Руины и его позднейшие отражения” (Труды Института славяноведения Академии наук СССР. — Т. 1. — Ленинград, 1932. — С. 157–192). Див. переклад статті українською мовою у цій книзі на с. 44–73, оригінал російською мовою — на с. 383–407.

с. 78 ...на взіреть так званого “Краткого описания Малороссии”, опублікованого у російській переробці Рубаном, у французькій Шерером... — див.: Рубан В.Г. Краткая летопись Малья России с 1506–1776 год, с изъявлением настоящего образа тамошнего правления, и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов. — СПб.: Типография Х.Ф.Клена, 1777. — 242, LX с.; Scherer Jean-Benoit. Annales de la Petite-Russie; ou, Histoire des Cosaques-Saprogues et des Cosaques de l’Ukraine, ou de la Petite-Russie, depuis leur origine jusqu’à nos jours; suivie d’un abrégé de l’histoire des hettmans des Cosaques, & des pièces justificatives. — Paris: Cuchet, 1788. — 384 р.

...мала честь видання у “Российском магазине” Ф.Туманського 1793 р. — див. коментар до с. 66.

...друга частина цієї праці, “Повествования летописная”... — назву “Повествования летописная о малоросийских и иных отчасти поведениях собранная и zde описанная” мали друга та третя частини Літопису С.Величка.

с. 79 ...“Разговора Малороссии с Великороссией”... — йдеться про один із найпримітніших поетичних творів другої половини XVIII ст. на історичну тему, що був написаний С.Дівовичем. Оригінальна назва — “Разговор Великороссии с Малороссиею”. Вперше опублікований М.Петровим у 1882 р. Див.: Петров Н. Разговор Великороссии с Малороссиею (Литературный памятник второй половины XVIII века) // Киевская старина. — 1882. — Февраль. — С. 313–365; Дополнение Разговора Великороссии с Малороссиею // Киевская старина. — 1882. — Июль. — С. 137–148.

...“Краткого описания” Симоновського... — мова йде про твір П.Симоновського 1763 р. під назвою “Краткое описание о козацком малоросийском народе и о военных

его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой — Бюшинга, латинской — Безольди, французской — Шевалье и рукописей русских”, що був опублікований у Москві у 1847 р.

...трактатів Гр. Полетики... — йдеться про праці Г.Полетики “Сборник прав и привилегий малороссийского шляхетства”, “Записка, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления”, “Запись, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России”, “Историческое известие на каком основании Малая Россия была под республикою польскою и на каких договорах поддалась российским государям и патриотическое рассуждение, каким образом можно бы оную ныне учредить, чтобы она полезна могла быть российскому государству без нарушения прав и вольностей”, “Записка о начале Киевской академии”, “Возражение депутата Григория Политики на «Наставление Малороссийской коллегии господину же депутату Димитрию Наталину»” (опубл. Г.Милорадовичем у виданні: Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. — 1858. — Кн. 3. — V: Смес. — С. 71–102), “Мнение Григория Полетики на читанный в 1768 году в комиссии «Проект правам благородных»” (опубл.: Сборник Императорского русского исторического общества. — СПб., 1882. — Т. 36. — С. 346–356).

акрібія — від грец. ἀκριβεία — точність, ґрунтовність, акуратність.

Зри убо, коль єсть храбра и непобежденна... — вірш опублікований І.Самчевським у передмові до Літопису Грябянки у 1854 р. Див.: Летопись Григория Грябянки: Действия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляки, за найяснейших королей польских Владислава, потом и Каземира, в року 1648, отправоватися начатой и за лет десять по смерти Хмельницкого неоконченной, в розних летописцов и из диариуша, на той войне писанного, в граде Гадячу, трудом Григория Грябянки, собранная и самобитних старожилов сведительстви утвержденная: Року 1710 / Издана Временною комиссией для разбора древних актов. — К.: В университетской типографии, 1854. — С. XXVIII.

с. 80 ...з-під пера Костомарова: його “Богдан Хмельницький”... — історична монографія М.Костомарова під назвою “Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России” була вперше опублікована у часопису “Отечественные записки” (СПб., 1857. — Т. 110. — Кн. 1. — С. 200–290; Кн. 2. — С. 515–575; Т. 111. — Кн. 3. — С. 207–264; Кн. 4. — С. 529–574; Т. 112. — Кн. 5. — С. 323–376; Кн. 6. — С. 377–424; Т. 113. — Кн. 7. — С. 1–50; Кн. 8. — С. 315–358).

...залишився у перших виданнях... — у 1859 р. ця праця М.Костомарова, перероблена і доповнена, вийшла окремим виданням у двох томах. У 1870 р. побачило світ третє, знову доповнене і виправлене, видання монографії, воно ж під назвою “Богдан Хмельницький” склало IX, X та XI томи “Исторических монографий и исследований” (видання Д.Кожанчикова, 1870). Нарешті, четверте прижиттєве видання даної монографії було надруковане у 1884 р. під час перевидання тих самих томів “Исторических монографий”.

З історичної фабулістики кінця XVIII в.

Перша публікація: З історичної фабулістики кінця XVIII в. // Академия наук СССР — XLV — академику Н.Я.Марру. — М.; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1935. — С. 607–611. Підпис на початку статті: *М.С.Грушевський*. Дата не зазначена. У назві допущено помилку (“історичної” замість “історичної”), такого типу помилки трапляються у тексті, також у тексті літера *і* замінена на *і*.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...”: ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	V	
РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
Вікопомна дата	3	361
Про так званий “Львівський літопис” (1498–1648) і його ймовірного автора	28	365
Самовидець Руїни та його пізніші відображення	44	382
Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань	74	414
З історичної фабулістики кінця XVIII в.	82	424
“Историограф Малой России”	87	427
РОЗДІЛ II. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	181	
Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.....	183	450
Lubor Niederle. Manuel de l’antiquité slave. Tome I: l’Histoire.....	186	450
Акад. Вс.Миллер. Очерки русской народной словесности.....	191	451
Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность.....	191	451
A.Debidour. Le Histoire diplomatique de l’Europe.....	200	453
L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker.....	202	453
L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive.....	202	453
Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens.....	202	453
Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie.....	202	454
В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия.....	213	455
А.Кащенко. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове.....	215	455
А.Кащенко. Великий Луг запорозький.....	215	455
А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и saga о Гаральде... ..	219	456
Іларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України.....	221	456
М.И.Ростовцев. Элинство и иранство на юге России.....	223	457
M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia.....	223	457
M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie.....	223	457
М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.....	223	457
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples.....	233	458
James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament.....	236	460
Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti.....	241	461

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven...	246	462
А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности...	248	463
Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce...	250	463
Д.Заславский. Михаил Петрович Драгоманов...	251	464
Nationernas Bibliotek: Ukrainarna...	255	464
Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe...	257	465
Ювілейний Збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований, 1873–1923. Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СXXXVIII–СXL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича... Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського... Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925...	259	466
М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)...	265	468
К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II...	266	468
V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen...	270	468
Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый...	274	469
Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe...	277	469
Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego...	279	469
Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves?...	281	470
Р.Р.Ранайтеску. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans le principautés roumaines...	285	470
Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди...	287	471
Arturo Cronia. II. Bogomilismo...	289	471
Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології...	290	472
Записки Київського інституту народної освіти...	292	473
Ю.Д.Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X века...	294	473
Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения...	295	474
Jozsef Szinnyi. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur...	297	474
Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII–XV...	299	474
Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva...	301	475
Histoire et historiens depuis cinquante ans...	304	475
Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие...	306	476
Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University...	307	476

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” ...	309	478
Frank Wollman. Slovesnost Slovanů...	311	478
Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918)...	312	478
Східнослов'янські народності та їх дослідження...	313	479
Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva...	324	479
Václav Novotný. Českou minulostí...	326	480
Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrký. Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva...	327	480
А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам...	329	480
Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann...	330	481
D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867...	332	481
Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. ...	333	481
Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки)...	335	481
Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche...	340	482
Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі...	342	483
J.Рурка. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckyj...	344	483
Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506...	346	484
International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926)...	350	484
Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні...	354	485
Збірник Музею діячів науки та мистецтва України...	357	486
Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920...	359	486
КОМЕНТАРІ		361
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК		487

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга II

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1930–1934)

Серія “Рецензії та огляди”
(1924–1930)

Редактор *І.Савлук*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 44,71. Обл.-вид. арк. 37,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 10. Кн. II : Серія “Історичні студії та розвідки” (1930—1934) ; Серія “Рецензії та огляди” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 552 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

Друга книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського містить праці визначного українського історика, об'єднані у двох серіях — “Історичні студії та розвідки” і “Рецензії та огляди”. У першій з них представлено шість останніх статей М.Грушевського, написаних упродовж 1930—1934 рр. і присвячених історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — “Істориограф Малой России” (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924—1930 рр. (у 1931—1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев'ять з них також друкуються вперше.

Статті, опубліковані М.Грушевським уперше російською мовою, подано у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)